КАТЕГОРИЯИ ШУМОРАИ ИСМ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Анвар Ҳайдаров
Устоди донишгоҳи давлатии педагогии Навоӣ

Аннотатсия. Дар мақола масъалаи категорияи шумораи исм дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати грамматикӣ, маъноӣ ва сохторӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Категорияи шумора яке аз категорияҳои муҳимми грамматикии исм буда, муносибати миқдории предмет, шахс, ҳодиса ва мафҳумро ифода менамояд. Дар забони тоҷикӣ исмҳо асосан дар ду шакли грамматикӣ — шумораи танҳо ва шумораи ҷамъ — истифода мешаванд. Шумораи танҳо одатан нишондиҳандаи махсуси морфологӣ надошта, шумораи ҷамъ тавассути пасвандҳои -ҳо, -он ва вариантҳои фонетикии он, аз ҷумла -ён, -гон ва -вон, ифода мегардад. Дар мақола хусусиятҳои истифодаи ин нишондиҳандаҳо, фарқияти вазифавию услубии онҳо, муносибати шакли ҷамъ бо маънои лексикии исм, инчунин мавқеи исм баъди шумораҳои миқдорӣ баррасӣ мешаванд. Таҳлил нишон медиҳад, ки категорияи шумора дар забони тоҷикӣ на танҳо хусусияти морфологӣ, балки дорои паҳлуҳои муҳими семантикӣ ва синтаксисӣ низ мебошад.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, исм, категорияи грамматикӣ, категорияи шумора, шумораи танҳо, шумораи ҷамъ, -ҳо, -он, маънои миқдорӣ, морфология.

Аннотация. В статье рассматривается категория числа имени существительного в таджикском языке с грамматической, семантической и структурной точек зрения. Категория числа является одной из основных грамматических категорий существительного и выражает количественные отношения предметов, лиц, явлений и понятий. В таджикском языке существительные употребляются преимущественно в формах единственного и множественного числа. Единственное число, как правило, не имеет специального морфологического показателя, тогда как множественное число выражается суффиксами -ҳо, -он и их фонетическими вариантами -ён, -гон, -вон. В статье анализируются особенности употребления данных показателей, их функционально-стилистические различия, связь формы множественного числа с лексической семантикой существительного, а также употребление существительных после количественных числительных. Делается вывод о том, что категория числа в таджикском языке имеет не только морфологическое, но и семантическое и синтаксическое значение.

Ключевые слова: таджикский язык, имя существительное, грамматическая категория, категория числа, единственное число, множественное число, суффиксы, количественное значение, морфология.

Annotation. The article examines the category of number of nouns in the Tajik language from grammatical, semantic and structural perspectives. The category of number is one of the main grammatical categories of nouns and expresses quantitative relations of objects, persons, phenomena and concepts. In Tajik, nouns are mainly used in singular and plural forms. The singular usually has no special morphological marker, whereas the plural is expressed by the suffixes -ҳо, -он and their phonetic variants -ён, -гон and -вон. The article analyzes the functional and stylistic characteristics of these markers, their relationship with the lexical meaning of nouns, and the use of nouns after cardinal numerals. The analysis demonstrates that the category of number in Tajik is not limited to morphology but also has important semantic and syntactic functions.

Keywords: Tajik language, noun, grammatical category, category of number, singular, plural, suffixes, quantitative meaning, morphology.

Исм яке аз ҳиссаҳои асосии мустақили нутқ буда, ашё, шахс, ҳодиса, мавҷудот, мафҳум ва дигар падидаҳои воқеиятро номбар мекунад. Дар сохтори грамматикии забони тоҷикӣ исм аз рӯйи хусусиятҳои маъноӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ мавқеи муҳим дорад. Яке аз масъалаҳои асосии марбут ба сохтори грамматикии исм категорияи шумора мебошад. Категорияи шумора муносибати грамматикии танҳоӣ ва бисёриро ифода намуда, имкон медиҳад, ки дар нутқ фарқи байни як предмет ва маҷмӯи предметҳо ифода карда шавад. Масалан, дар ибораҳои китоб — китобҳо, донишҷӯ — донишҷӯён, хона — хонаҳо тағйироти шаклии исм ба тағйироти маъноии миқдорӣ алоқаманд мебошад.

Тадқиқи категорияи шумора дар забони тоҷикӣ барои омӯзиши морфология, сохтори калима ва хусусиятҳои истифодаи исм дар ҷумла аҳамияти назариявию амалӣ дорад. Дар таҳқиқоти забоншиносӣ таъкид мешавад, ки категорияи шумора яке аз категорияҳои асосии морфологии исм буда, дар забони тоҷикӣ муқобилияти танҳо — ҷамъ асоси ин категорияро ташкил медиҳад. Мақсади мақола муайян намудани хусусиятҳои асосии категорияи шумораи исм дар забони тоҷикӣ, таҳлили воситаҳои ифодаи он ва нишон додани хусусиятҳои маъноию услубии шаклҳои танҳо ва ҷамъ мебошад.

Категорияи грамматикӣ маҷмӯи шаклҳои грамматикӣ ва маъноҳои муқобили онҳоро ифода мекунад. Дар мавриди исм категорияи шумора муносибати миқдории воҳид ва маҷмӯи предметҳоро нишон медиҳад. Дар забони тоҷикӣ категорияи шумораи исм асосан ду шакл дорад: 1. шумораи

танҳо; 2. шумораи ҷамъ. Шакли танҳо барои ифодаи як предмет, як шахс, як мавҷудот ва ё мафҳуме истифода мешавад: китоб, хона, донишҷӯ, муаллим, дарахт, шаҳр, кӯҳ. Масалан: **Донишҷӯ ба китобхона рафт.** Дар ин ҷумла шакли донишҷӯ як шахсро ифода мекунад.

Шакли ҷамъ бошад, маҷмӯи ду ё зиёда предмет ё шахсро ифода менамояд: китобҳо, хонаҳо, донишҷӯён, муаллимон, дарахтон. Масалан: **Донишҷӯён ба китобхона рафтанд.** Дар ин маврид пасванди -ён ҷамъ будани исми донишҷӯ-ро нишон медиҳад. Аз нуқтаи назари сохторӣ, шумораи танҳо дар забони тоҷикӣ одатан нишондиҳандаи махсус надорад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки шакли танҳо шакли бенишон ва шумораи ҷамъ дар бисёр ҳолатҳо шакли нишондор мебошад. Ин хусусият дар тавсифҳои грамматикии забони тоҷикӣ низ қайд шудааст.

Шумораи танҳо маънои яктоӣ ё воҳидии предметро ифода мекунад, аммо ин маъно на ҳамеша ба маънои «як» баробар аст. Дар бисёр ҳолатҳо шакли танҳо метавонад номи як навъи предмет ё мафҳумро умуман ифода намояд. Масалан: **Китоб манбаи дониш аст.** Дар ин ҷумла китоб на танҳо як китоби мушаххас, балки мафҳуми китоб ва китобро ҳамчун навъи воситаи дониш ифода мекунад. Мисолҳои дигар: **Инсон мавҷуди иҷтимоӣ мебошад. Дониш қувва аст. Об барои ҳаёт зарур аст.** Дар ин ҷумлаҳо исмҳои инсон, дониш, об дар шакли танҳо омадаанд, вале маъноашон метавонад умумӣ бошад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки шакли танҳо ҳамеша танҳо як предмети мушаххасро ифода намекунад. Он метавонад маънои умумӣ, навъӣ, моддӣ ё абстрактӣ низ дошта бошад. Аз ин рӯ, категорияи шумора танҳо бо миқдори воқеии предметҳо маҳдуд намешавад ва бо маънои лексикии исм робитаи зич дорад. Дар таҳқиқоти муқоисавӣ низ таъкид шудааст, ки шакли танҳо метавонад берун аз маънои бевоситаи «яктоӣ» истифода шавад.

Шумораи ҷамъ дар забони тоҷикӣ бештар бо ёрии пасвандҳои махсус ифода мешавад. Муҳимтарин нишондиҳандаҳои морфологии ҷамъ -ҳо ва -он мебошанд. Пасванди -ҳо воситаи серистеъмоли ифодаи шумораи ҷамъ дар забони тоҷикӣ мебошад. Он метавонад ба шумораи зиёди исмҳо ҳамроҳ шавад: китоб → китобҳо; хона → хонаҳо; дарахт → дарахтҳо. Масалан: **Дар китобхона китобҳои зиёди илмӣ мавҷуданд. Дар кӯчаҳо дарахтҳои нав шинонда шуданд.** Яке аз хусусиятҳои муҳимми -ҳо дар он аст, ки он дар услубҳои гуногуни забони тоҷикӣ васеъ истифода мешавад ва нисбат ба бисёр шаклҳои дигар хусусияти умумитар дорад.

Пасванди -ҳо метавонад бо исмҳои шахс низ истифода шавад: бачаҳо, духтарҳо, донишҷӯҳо, меҳмонҳо. Аммо дар баъзе мавридҳо, махсусан дар

услуби адабӣ, барои ифодаи гурӯҳи шахсон истифодаи шаклҳои дорои -он/-ён бештар хос мебошад: донишҷӯён, омӯзгорон, шоирон, нависандагон.

Пасванди -он низ яке аз воситаҳои асосии ифодаи ҷамъ дар забони тоҷикӣ мебошад. Он бештар бо исмҳои шахс ва мавҷудоти ҷондор истифода шуда, дар забони адабӣ ва услуби расмӣ-илмӣ мавқеи муҳим дорад. Мисолҳо: муаллим → муаллимон; шоир → шоирон; нависанда → нависандагон.

Дар натиҷаи таъсири сохти фонетикии калима пасванди -он шаклҳои гуногун гирифта метавонад: -ён, -гон, -вон. Масалан: донишҷӯён; нависандагон; паррандагон.

Дар адабиёти забоншиносӣ нишон дода мешавад, ки -он ва вариантҳои он яке аз гурӯҳҳои асосии нишондиҳандаҳои ҷамъ дар тоҷикӣ мебошанд. Гарчанде ки -ҳо ва -он ҳар ду маънои ҷамъро ифода мекунанд, истифодаи онҳо дар ҳамаи ҳолатҳо комилан яксон нест. Пасванди -ҳо нисбатан умумӣ буда, бо исмҳои гуногун истифода мешавад: кӯчаҳо, дарахтҳо, одамҳо. Пасванди -он бошад, бештар бо исмҳои шахс ва мавҷудоти ҷондор меояд: устодон, донишҷӯён, адибон.

Дар услуби илмӣ ва расмӣ шаклҳои донишмандон, муҳаққиқон, олимон, омӯзгорон, хонандагон бештар маъмул мебошанд. Масалан: Олимон масъалаи мазкурро мавриди таҳқиқ қарор доданд. Муҳаққиқон ба хулосаҳои муҳим расиданд. Омӯзгорон дар раванди таълим нақши муҳим доранд. Аммо истифодаи -ҳо дар баъзе мавридҳо метавонад маънои гуфтугӯӣ, умумӣ ё бетакаллуфтар дошта бошад: Бачаҳо дар саҳни мактаб бозӣ мекарданд.

Ҳамин тавр, интихоби нишондиҳандаи ҷамъ баъзан на танҳо ба грамматика, балки ба услуби баён ва маънои матн низ вобаста мешавад.

Категорияи шумора бо хусусияти маъноии исм робитаи наздик дорад. Ҳамаи исмҳо дар истифодаи шакли ҷамъ хусусияти яксон надоранд. Исмҳои мушаххас, ки предметҳои ҳисобшавандаро ифода мекунанд, ба осонӣ ба шакли ҷамъ мегузаранд: китоб — китобҳо; хона — хонаҳо; дарахт — дарахтон. Аммо исмҳои моддӣ ва абстрактӣ метавонанд хусусиятҳои дигар дошта бошанд. Масалан: об, шир, ҳаво, тилло одатан ҳамчун номи моддаҳо дар шакли танҳо истифода мешаванд. Ҳамчунин исмҳои абстрактӣ: дӯстӣ, ҷавонӣ, некӣ, дониш, озодӣ дар бисёр мавридҳо шакли танҳо доранд. Аммо дар ҳолатҳои муайян исмҳои абстрактӣ низ метавонанд шакли ҷамъ гиранд, агар маънои онҳо тағйир ё мушаххас гардад: андешаҳо, фикрҳо, орзуҳо, эҳсосот, таҷрибаҳо. Масалан: **Андешаҳои донишманд дар мақола инъикос ёфтаанд.** Дар ин ҷо андешаҳо маҷмӯи андешаҳои мушаххасро ифода мекунад.

Ин хусусият нишон медиҳад, ки категорияи шумора бо семантикаи исм робитаи бевосита дорад. Дар таҳқиқоти муосир низ таъкид мешавад, ки

истифодаи шакли ҷамъ бо маънои лексикӣ ва хусусияти семантикии исм алоқаманд аст. Яке аз хусусиятҳои муҳимми грамматикаи тоҷикӣ муносибати исм бо шумораҳои миқдорӣ мебошад. Дар забони тоҷикӣ баъди шумораи миқдорӣ исм одатан дар шакли танҳо истифода мешавад: се китоб**;** панҷ донишҷӯ**;** даҳ дарахт**;** сад хона**;** ду омӯзгор**.** Масалан: **Дар синф панҷ донишҷӯ нишаста буданд. Ман се китоб харидам. Дар боғ даҳ дарахт шинонда шуд**. Дар ин гуна сохтор худи шумора маънои миқдориро ифода мекунад. Аз ин рӯ, ба исм гузоштани нишондиҳандаи ҷамъ одатан зарурат надорад.

Муқоиса мекунем: панҷ китоб — шакли меъёрии маъмул; китобҳо — маънои ҷамъ бе муайян кардани миқдори дақиқ. Ҳамин тавр, дар забони тоҷикӣ шумора + исм ва исм + нишондиҳандаи ҷамъ ду тарзи гуногуни ифодаи муносибати миқдорӣ мебошанд. Ин хусусият аз ҷиҳати типологӣ низ муҳим аст, зеро дар манбаъҳои тавсифии забони тоҷикӣ шакли исм баъди шумораҳои миқдорӣ ҳамчун шакли танҳо тавсиф шудааст.

Шакли ҷамъ дар забони тоҷикӣ танҳо барои нишон додани зиёдии предметҳо истифода намешавад. Дар баъзе мавридҳо он метавонад маъноҳои иловагии семантикӣ ва услубӣ пайдо кунад. Масалан, дар матни илмӣ: **Муҳаққиқон масъалаҳои мубрами забоншиносиро таҳлил кардаанд.** Дар ин ҷумла ҷамъ будани муҳаққиқон ба гурӯҳи воқеии шахсон ишора мекунад. Дар матни бадеӣ бошад, шакли ҷамъ метавонад барои ифодаи эҳтиром, умумият, ҷамъбаст ё таъсирнокии баён низ истифода шавад. Масалан: **Пирон чунин мегуфтанд...** Дар ин маврид пирон метавонад на танҳо як гурӯҳи мушаххас, балки насли калонсол ва таҷрибаи умумии онҳоро ифода кунад. Ҳамин тавр, шакли грамматикии шумора метавонад дар матн вазифаи семантикӣ ва услубӣ низ иҷро намояд.

Омӯзиши категорияи шумораи исм барои дарки дурусти сохтори морфологии забони тоҷикӣ аҳамияти калон дорад. Донистани фарқи шаклҳои танҳо ва ҷамъ, инчунин тарзи дурусти истифодаи пасвандҳои -ҳо, -он, -ён, -гон барои ташаккули нутқи адабӣ зарур мебошад. Дар таълими забони тоҷикӣ махсусан бояд ба чунин мавридҳо диққат дода шавад: фарқи маънои танҳо ва ҷамъ; истифодаи дурусти пасвандҳои -ҳо ва -он; шаклҳои -ён, -гон, -вон; истифодаи исм баъди шумораҳои миқдорӣ; фарқи шакли ҷамъ аз маънои воқеии бисёрӣ; истифодаи услубии шаклҳои ҷамъ; робитаи категорияи шумора бо сохтори ҷумла. Масалан, донишҷӯ бояд тавонад шаклҳои зеринро муқоиса намояд: донишҷӯ — донишҷӯён; омӯзгор — омӯзгорон; китоб — китобҳо; нависанда — нависандагон. Ин гуна машқҳо барои дарки сохтори морфологии исм ва истифодаи дурусти шаклҳои грамматикӣ мусоидат мекунанд.

Категорияи шумора яке аз категорияҳои муҳимми грамматикии исм дар забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Ин категория асосан муқобилияти ду шакл — шумораи танҳо ва шумораи ҷамъ — ро ифода мекунад. Шумораи танҳо одатан нишондиҳандаи махсуси морфологӣ надорад ва ҳамчун шакли бенишон баромад мекунад. Шумораи ҷамъ бошад, бештар тавассути пасвандҳои -ҳо ва -он, инчунин вариантҳои -ён, -гон, -вон ифода мегардад.

Таҳлил нишон медиҳад, ки пасванди -ҳо хусусияти умумитар дошта, бо доираи васеи исмҳо истифода мешавад. Пасванди -он ва вариантҳои он бештар бо исмҳои шахс ва мавҷудоти ҷондор алоқаманд буда, дар услуби адабӣ, илмӣ ва расмӣ мавқеи хос дорад.

Муҳим аст, ки категорияи шумора танҳо ба маънои миқдор маҳдуд карда нашавад. Шакли танҳо метавонад маънои умумӣ, навъӣ ё моддиро ифода намояд; шакли ҷамъ бошад, вобаста ба контекст метавонад маъноҳои ҷамъбастӣ, умумӣ ва услубиро низ ба вуҷуд оварад. Илова бар ин, исм баъди шумораҳои миқдорӣ одатан дар шакли танҳо меояд: се китоб, панҷ донишҷӯ, даҳ дарахт. Ин хусусият яке аз нишонаҳои муҳими сохтори грамматикии забони тоҷикӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, категорияи шумораи исм дар забони тоҷикӣ падидаи мураккаби морфологӣ-семантикӣ буда, дар ташаккули маъно, сохтори ибора ва ҷумла, инчунин дар ташкили услуби нутқ нақши муҳим дорад. Омӯзиши амиқи ин категория барои таҳқиқи морфологияи забони тоҷикӣ ва такмили фарҳанги нутқи тоҷикӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Рӯйхати адабиёти илмӣ

1. Рустамов, Ш. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. — Душанбе: Ирфон, 1972.
2. Маҳмадов, М. Самоучитель таджикского языка. — Душанбе, 1993.
3. Зарифхонова, Г. Ҷ. Выражение категории числа имен существительных в английском и таджикском языках // Вестник Российско-Таджикского (Славянского) университета. — Душанбе.
4. Қузиева, Н. М. Сопоставительный анализ категории числа имен существительных в таджикском и арабском языках // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. — 2014.
5. Категории числа имени существительного таджикского и английского языков // ТНУ. Молодой исследователь. — № 3. — 2020.

6. Малыхина, Л. Ш. Способы выражения категории количества (единичности и множественности) в русском, английском и таджикском языках: сравнительно-сопоставительный анализ. — Диссертационное исследование.
7. Зикриёева, М. Х. Исследование категории числа имени существительного в таджикском и английском языках. — Диссертационное исследование.